

ГЕОГРАФИЯ ИЛИМДЕРИ
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ
GEOGRAPHICAL SCIENCES

Даовлатова Ф.М.

**ТҮШТҮК БАТЫШ КЫРГЫЗСТАНДЫН ГИДРОНИМДЕРИНИН
ЭТИМОЛОГИЯСЫ**

Даовлатова Ф.М.

ЭТИМОЛОГИЯ ГИДРОНИМОВ ЮГО-ЗАПАДА КЫРГЫЗСТАНА

F. Daovlatova

ETHYMOLOGY OF HYDRONIMS OF THE SOUTHWEST OF KYRGYZSTAN

УДК: 537.617

Бул макалада Түштүк Кыргызстандын аймагындагы гидронимдер этимологиялык жактан чечмеленет. Кыргызстандын жаратылыштык ресурстар баа жеткис байлыктарынын негизинде жаратылышы тоолуу болгондуктан, мөңгүлөрдүн сакталып турушу биздин суу ресурстарынын негизги булактары болуп саналат. Ошондуктан Кыргызстандын бардык аймактарында өзөн суулары же дарыяларды мөңгү суулары, атмосфералык жаан-чачындар, жер асты суулар толуктап турат. Мөңгүлөрдөн баишталып сай-сайдан агып түшкөн, өрөөндөргө карай шаркырап аккан дарыялар миңдеп саналат. Ал дарыялардын ар биринин аталыштары бар экени бизге белгилүү. Географиялык аталыштарды үйрөтүүчү илим топонимика болуп, алардын келип чыгышы, өнүгүшү изилденип иликтенет. Топонимиканын бир тармагы болуп гидронимия саналат. Гидронимия суу объектилеринен дарыялар, көлдөр, деңиздер сайлар, шаркыратмаларды, каналдардын аталыштарын окутуп үйрөтөт. Биздин бул макалада суу аталыштарынын этимологиясын изилдөөгө аракет жасалды. Гидронимдерден дарыялардын жана булактардын аттарын келип чыгуу этимологиясы каралды.

Негизги сөздөр: топонимика, жер-суу аталыштары, гидронимдер, гидронимия, компонент, географиялык терминдер, дарыялар, көлдөр, топонимикалык сөздүк, топонимия.

В данной статье этимологически интерпретируются гидронимы на территории южного Кыргызстана. Сохранение ледников является основным источником наших водных ресурсов из-за горной природы, основанной на бесценных природных ресурсных богатствах Кыргызстана. Поэтому на всей территории Кыргызстана реки или реки пополняются ледниковыми водами, атмосферными осадками, грунтовыми водами. Тысячи рек, которые начинаются от ледников и текут с сай, текут в долину. Нам известно, что у каждой из этих рек есть названия. Наука, которая учит географическим названиям, это топонимика, происхождение и развитие которой изучаются путем изучения. Одним из разделов топонимики является гидронимия. Гидронимия обучает водным объектам названиям рек, озер, оврагов, морей, водопадов, каналов. В нашей статье делается попытка изучить этимологию водных названий. Гидронимы

рассматривали этимологию происхождения названий рек и ручьев.

Ключевые слова: топонимия, топонимы, гидронимы, гидронимия, компонент, географические термины, реки, озера, топонимический словарь.

This article etymologically interprets hydronyms on the territory of southern Kyrgyzstan. The preservation of glaciers is the main source of our water resources due to the mountainous nature based on the priceless natural resource riches of Kyrgyzstan. Therefore, throughout the territory of Kyrgyzstan, rivers or rivers are replenished with glacial waters, atmospheric precipitation, groundwater. Thousands of rivers that start from glaciers and flow from Sai flow into the valley. We know that each of these rivers has names. The science that teaches geographical names is toponymy, the origin and development of which are studied by studying. One of the sections of toponymy is hydronymy. Hydronymy teaches water objects the names of rivers, lakes, ravines of the sea, waterfalls, channels. Our article attempts to study the etymology of water names. Hydronymy considered the etymology of the origin of the names of rivers and streams.

Key words: toponymy, place-names, hydronyms, hydronym, component, geographical terms, rivers, lakes, toponymic dictionary, toponymy.

Топонимиканын бир тармагы болгон гидронимия суу объектилери – көлдөр, дарыялар, деңиздер, шаркыратмалар, булактар ж.б. аталыштарынын пайда болуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн, өсүүсүн, өнүгүшүн жана аталыштын келип чыгуу этимологиясын окутуп үйрөтөт. Дарыялардын, көлдөрдүн, булактардын, өзөн суулардын, суу сактагычтардын аттары гидронимдер деп аталып (грек тил. суу аталыш+ат) маанисин билдирет. Гидронимдер бир же андан көп сөздөрдөн тургандары да кездешип, алар бир бүтүн бирдик катарында каралып, анын ар бир бөлүгү компонент деп аталат. Мисалы, Кашка-Булак, Чоң-Кызыл-Суу, АлтыАрык, Шор-Булак, Көк-Кашка-Суу, Жылуу-Суу, Тогуз-Булак ж.б. Гидронимиялык аталыштар –

суу объектилеринин белгилери менен берилген аталыштар өтө көп кездешет. Жер бетиндеги суулар – дарыялар, агып жаткан өзөн суулары, көлдөр ж.б. физикалык, географиялык, химиялык жана башка мүнөздөмөлөрү боюнча ар түрдүү болушат. Гидронимикалык топонимдер суунун агымынын, түсү, даамы жана 4 жытынын өзгөчөлүктөрүнүн, агуу аймактарынын жана жайылмасынын мүнөзүн ачып берет. Жер бетинин аймактарында ар кандай табигый шарттарда суу булагы чоң мааниге ээ болуп, элдер суу булактарынын ар кандай түрлөрүн так айырмалай жана кайсы жерден башталарын, агуу нугун, даамын түшүндүрө алышкан. Мисалы, суунун сапатына жараша: шор суу, кара суу, таза суу, алтын суу, сасык суу, кир суу, кызыл суу, муздак суу, ысык суу, ал эми булактардын жайгашуу абалына жараша: Миң-Булак (миң булак), СарыБулак (сары булак), Кара-Булак (кара булак), Талды-Булак (талды булак), Сасык-Булак (сасык булак) ж.б. деп айтылып жүрөт. Кыргызстан тоолуу өлкө катары агын сууларды бийик тоолордун көпчүлүк аймактарын мөңгүлөр ээлеп жаткандыктан суулардын көлөмүн мөңгү суулары, атмосфералык жаан-чачындар, жер асты суулары толуктап турат. Мөңгүлөрдөн башталып, сай-сайдан агып түшкөн өрөөндөргө карай аккан дарыялар, булактар көп. Алардын ар биринин аталыштары бар. Ал аталыштар жергиликтүү этимологиялык мүнөзгө ээ. Өлкөбүздүн жаратылыштык өзгөчөлүктөрүнүн, курчап турган чөйрөнүн элдин тааныпбилүүсүн негизги булагы болуп, дарыялар, көлдөр, тоолор, жайлоолор ж.б. аталыштары ал жердин өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштарды атап келишкен. Дарыялар, булактар, алардын узундугу, чоңдугу, туурасы, алабынын аянты, агынынын ылдамдыгы, суунун курамындагы химиялык элементтердин болушуна карата мүнөздөлөт. Ошондой эле ал аймакта топурактын абалы, кен байлыктардын жатышы да аталыштарга таасирин тийгизе алат. Мисалы, Ак-Суу, Кара-Суу, Кызыл-Сай, Ничке-Булак, Чоң-Арык, Туздуу-Суу, Шор-Суу, Миң-Булак, Алты-Арык, Үч-Булак, КызылБулак, Мазар-Булак, Кайнар-Булак, Арашан, Таш-Булак, Сары-Булак, Сасык-Булак, Талды-Булак, Алтын-Суу, Көк-Булак, Жылуу-Суу ж.б.у.с. Бул аталыштар чынында суунун түсү ак, кызыл же көк, кара болуп акканынын себептери – өздөрү пайда кылган нук менен агып, бир нече аймактарды басып өтүүдө дарыя аккан нукта топурак кыртышынын курамынын артүрдүүлүгүнөн улам суунун түсүнүн ар түрдүү болушу, дагы бир себептери пайдалуу кен байлыктардын болушу, мисалы, дарыя суунун агымынын жээктеринде темирдин болушусуунун түсүн кызыл болуусун, мрамордун

кездешиши ак түстү, кызыл конгломерат таштын болушу, ошондой эле минералдар, акиташ, кальцийдин болушу менен мүнөздөлөт. Борбордук Азия жана Казакстандын географиялык аталыштарынын тутуму узак тарыхка ээ. Кыргызстандагы негизги топонимикалык катмар түрк катмары болуп саналат. Түрк топонимиясынын мүнөздүү белгиси – географиялык терминдер тарабынан түзүлгөн аталыштардын басымдуулук кылышы. Эреже боюнча, термин сын атооч, сан атооч, антропоним, этноним же башка термин менен айкалышкан. Орто Азия менен Казакстандын топонимдерин түзгөн айрым түрк терминдери суу, көл, дарыя, булак терминдерин мисал катары карап өтүүнү туура көрдүк. Гидронимдердин этимологиясын чечмелөөдөн мурда дарыя, булак терминдерин чечмелеп көрсөк, бул терминдер илгертеден эле түрк элдери дарыя, булак түшүнүгүн, суу маанисинде түшүнүп келгенин мисалдар менен түшүндүрүүгө аракет жасайлы. Дарыя, дерья – агын суулардын чогулуп нук менен агышы (иран, түрк тилдеринен алынган). Азерб. дерья, даря – «деңиз, көл», «булуң», «саз», «чоң дарыя»; Перс. дерье – «деңиз, көл», «булуң», «саз», «чоң дарыя»; Кырг. дайра, дарыя – «чоң дарыя»; Өзб. дарё – «чоң дарыя»; Афг. дарыяча-«озере»: Перс. дерья – «большая река»; Хинди дарийа – «дарыя» [Мурзаев Э.М., 1984] Булак, булог, булок. Бул географиялык термин Орто Азия же жалпы эле Азия өлкөлөрүндө кеңири таркалып, тыбыштардын бир аз өзгөрүлүп айтылышы болбосо, маанисин өзгөртпөй келе жатат. Терминдин баары түпкү башаты 6 жер астынан сырыгып, аккан суунун башталышы маанисинде түшүндүрүлөт. Түрк. Bulag – «источник», «канал», «арык» маанисинде айтылат. Татар. болаг – «канал», «ручеек». Казак. булак маанисин толуктоо менен гидронимдерди аныктайт. Алар кайнар, каскат, кара, окпа, акан көрсөткүчтөрүн түзөт. Негизинен баары жер астынан көзөнөөк таап чыккан булактар экендигин мүнөздөйт. Таджик тил. булог, өзбек. – булок, алтай. – булак, хакас. – пулух, пулах – «источник». Монгол жана түрк элдеринин баары бул географиялык терминди гидроним – булак же жер астынан көзөнөк таап, жер бетине ыңгайлуу шарт түзүүнүн негизинде жер бетине агып чыккан суу маанисинде түшүнүшөт. Булак терминин бүгүнкү күнгө чейин төмөнкүдөй аталып келе жаткан аталыштар бар: Кара-Булак, Ак-Булак, Кайнар-Булак, Талды-Булак, Миң-Булак, Алты-Булак, Сары-Булак, Жылуу-Булак, Сасык-Булак, Кызыл-Булак, Сасык-Булак, Көк-Булак, Бир-Булак, Жети-Булак, Шор-Булак, Үч-Булак, Тогуз-Булак, Кырк-Булак, Тогуз-Булак, Таш-Булак, Мазар-

Булак, Таш-Булак ж.б. Жогоруда аталган аталыштардын гидронимдерди чечмелөөгө аракет жасалды. Шор-Булак – булактын суусу туздуу келгендиктен Шор-Булак деп аталат. Топонимдин шор компоненти иран тилдеринде да «туз» маанисин билдирет. Шор сөзү кыргыз тилинде «туздуу», монгол жана калмак тилдеринде да «туз» деген мааниде колдонулат. Кызыл-Булак – Ноокат районуна караштуу Кулатов айыл өкмөтүндөгү климаттык-курорттук маанидеги эс алуу жайы. Ал жерде минералдык суунун болушу, жердин аталышы булактын башталган жеринде чоң аймакты ээлеген кызыл топурактын курамында темирдин болушунун негизинде ушундай аталышка ээ болгон. Булак аккан нукта кызыл конгломерат таштардын болушунан кызыл түстөй көрүнөт. 7 Сасык-Булак-Кыргызстандын аймагында аталышты көп жолуктурууга болот. Мындай аталыштагы суулардын же булактардын жер астынан чыккан суунун курамында химиялык элементтердин болушу менен суунун түсү жана суу жыгтанып тургандыктан Сасык-Булак деген аталыштар аталып жүрөт. Булактын суусунун курамында күкүрттүү суутек, натрий хлориди, гидрокарбонат, магний, иондор, кальций сульфаты бар. Чечме-Булак – Кыргызстандын түштүк аймактарында көпчүлүк булактар ушундай аталыштарга ээ. Чечме-чашма, фарсы тилинен алынып, жер астынан чыккан суу маанисин билдирет. Кызыл-Суу – Кыргызстандагы Алай районундагы суу, Тажикстанга өткөндө «Сурхоб» болуп өзгөрүлүп кетет. Себеби, тажик тилинде «сурхкызыл, об - суу» дегенди билдирет. Ак-Суу Лейлек районундагы суу – Сыр-Дарыянын сол куймасы. Түркстан кырка тоосунун түндүк капталынан башталып, терең жана кууш капчыгай аркылуу түштүк батышты карай агат, андан кийин түндүктү көздөй бурулуп, Фергана өрөөнүнө чыгат. Жогорку агымы Зардалы деп аталат. Ири куймалары: Сумбула, Дакат-Суу ж.б. Абшыр-Сай (иран тилдеринде: 1) об/ аб – суу, шир – сүт, кыргызча – сай; ак көбүктөнгөн суу; 2) обшир – шаркыратма; шаркыратмалуу сай) – Ош облусунун Ноокат районуна караштуу суу. Кичи-Алай кырка тоосунан башталып, кууш жана терең капчыгай аркылуу агып, Найман айылынан кийин Фергана өрөөнүнөн чыгат. Төмөнкү агымы Жылгын-Сай деп аталат. Айран-Суу, тажик тилинде войрон - кыйратылган, бузулган, жок болгон, ойрондолгон маанисинде. Тентек-Суу, Жинди-Суу – маанилери шаркырап тез агып, топурак кыртышын бузуп, нуктан алыс агып кеткен сууларды айтабыз [2, 90]. Алтын-Дара суусу – дара, дөрө (түрк, таж., өзб.) – капчыгай, каньон, тоодогу ашуу, суу жеп кеткен жар,

суунун курамында алтындын бар экендигин айта алабыз. Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүдөн башталып, кууш капчыгай аркылуу өрөөнгө агып келет.

Араван-Сай суусу – Араван (ор, арабон - арабтар отурукташкан жер деген мааниде, фарсы тилинде- абураван, абу-суу, раван – тунук суу). Ноокат жана Араван аймактары аркылуу аккан суу. Кичи-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүлөрдөн башталат. Башталышында Гезарт, ортоңку агымында Чили-Сай, Кыргыз-Ата деп аталат. ШаариханСай каналына куят. Жогорку агымында шар аккан тоо суусу бар. Гавиан агын суусу – Кадам-Жай районунда жайгашкан агын суу, Сох дарыясынын оң куймасы. Гараты суусу кошулгандан кийин Сохко куят. Алабынын деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 2900 м. Суу куралуу облусуна кирет. Курук-Сай тоосунун түндүк капталынан агып түшөт. Вахш – Тажикстандагы дарыя, Амударыянын оң түзүүчүсү. Кызыл Суу менен Муксуу дарыясы кошулгандан Сурхоб аталып, батышты карай агат; ага Обихингоу дарыясы куйгандан кийин Вахш деп аталып, түштүкбатышка бурулат. Андан ары Вахш өрөөнү аркылуу агат. Суусу дайыма киргилденип агат. Исфайрам-Сай, Испайрам – Кыргызстандын Баткен облусунун жана Өзбекстандын аймактары аркылуу аккан суу. Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүлөрдөн башталып, Чоң-Фергана каналына кошулат. Исфана суусу – тажикче жана персче жылкы деген маанини билдирет. Бул аймакта тоолуу келгендиктен мал жандыкка, жылкыга жайлуу, кең жайыттуу келгендигинен мал жандыктары көп кармалган. Лейлек районундагы суу. Түркстан кырка тоосунун түндүк тармагы – Алтын Бешик тоосунун түндүк капталынан башталат. Төмөнкү агымы Кара-Суу жана Андарсай деп да аталат. Каравшин, Керавшин (согда, ягноб тилдеринде гар – тоо; аб/ав – суу; шин – молдуулукту билдирген мүчө; тоо суусу маанисинде) – Баткен районундагы суу, Исфара дарыясынын сол куймасы. Түркстан кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүдөн башталат, сай бойлору токойлуу, өрөөнү суу жайылып, жай агат. Ири куймалары: Киндик (оң), Ортоашма (сол). Дарыя кар, мөңгү жана булак сууларынан куралып, азыктанат.

Кожо-Ашкан, Кожашкан – Баткен районунундагы суу, Сохтун оң куймасы. Жылуу-Суу жана Гөөмүш сууларынын кошулушунан пайда болуп, түштүк-батышты карай агат. Гөөмүш Курук-Сай тоосунан, Жылуу-Суу Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүлөрдөн башталат. Сох – Сырдарыянын сол куймасы. Алай кырка тоосунун

Түркстан жана Зерафшан тоолоруна тутумдашкан Матчатоо тоомунун түндүк капталынан башталат. Кожо-Ашкандын чатынан Сох деп аталат. Ири куймалары: Түтөк-Суу, Туура-Суу, Жашыл-Көл, Кожо-Ашкан, Кыштут, Гараты, Калаймахмуд, Роут, Падал. Мөңгү, кар жана булак сууларынан куралат. Боюнда Кокон шаары, Зардалы, Сары-Коргон, Сарыканды, Сох ж.б. айылдары бар. Козу-Баглан, Кожо-Бакырган-Сай – Баткен облусунун Лейлек району менен Тажикстандын Хожент облусундагы суу, Сырдарыянын сол куймасы. Түркстан кырка тоосунун түндүк капталынан башталат. Баш жагы (Өрөмдүн чатына чейин) Лайли-Мазар, ортоңку агымында (көп бөлүгү) Козу-Багландын төмөн жагы Кожо-Бакырган-Сай деп аталып жүрөт. Ири куймалары: Өрөм, Жети-Көпүрө, Бөрк-Суу (оң), Кожо-Бакырган-Сай (сол). Негизинен кар, мөңгү жана жер астындагы суулардан куралат жана азыктанат. Көк-Суу – тоодогу мөңгүлөр жана булактардан башталып, көк кашка тунук суу болгондуктан аталыш Көк-Суу деп аталып калган. Дарыя, көл, жер, айылдын аттары түрүндө да Кыргызстандын аймагында кеңири таралып айтылып жүрөт. Көк-Суу чыгыш – Алай районунун аймагы аркылуу аккан суу. Чыгыш Кызыл-Суунун алабына кирет. Алайкуу кырка тоосунан башталат. Ортоңку агымында өзөнү кеңейип барып, Кызыл-Сууга куят да, андан кийин чыгышты (Кытайды) карай агып кетет. Сох – Сырдарыянын сол куймасы. Алай кырка тоосунун Түркстан жана Зерафшан тоолоруна тутумдашкан Матчатоо тоомунун түндүк капталынан башталат. Кожо-Ашкандын чатынан Сох деп аталат. 10 Ири куймалары: Түтөк-Суу, Туура-Суу, Жашыл-Көл, Кожо-

Ашкан, Кыштут, Гараты, Калаймахмуд, Роут, Падал. Мөңгү, кар жана булак сууларынан куралат. Боюнда Кокон шаары, Зардалы, Сары-Коргон, Сарыканды, Сох ж.б. айылдары бар. Чаувай – кытай тилинде кендуу сай. Чау-кен, вай-сай, Чуң – чау-чун кытай тилинен айтылып жүрөт. Чаубай дарыясынын суусу эң бийик суусунун баштапкы жери деңиз деңгээлинен 3700 м бийиктеги мөңгүдөн башталып, Исфайрам-Сай дарыясына куят. Жыйынтык. Бул макаланы жазууда Түштүк Кыргызстандын аймагындагы гидронимдердин аталыштары каралып, этимологиялык жактан чечмелөөгө көпчүлүк дарыялардын аталыштары суунун түсүнөн, жытынан аталып калгандыгын, анын кандай аккандагы, нукта таштардын басымдуулук кылган түстөрүнүн негизинде аталышын, топурактын, кен байлыктардын ал жерде бар болушунан гидронимдердин аталыштарына таасири бар экендиги жазылды.

Адабияттар:

1. Мурзаев Э.М. Словарь местных географических терминов. - Москва, 1959. - С. 100.
2. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. - Фрунзе: Мектеп, 1977. – 90-б.
3. Даовлатова Ф.М., Кыргызстандын түштүгүндөгү фарсы жана тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштарынын этимологиясы. – Ош, 2017.
4. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. - Фрунзе, 1980.
5. Даовлатова Ф.М., Жамшутова Б.Ж., Ташматова Н.К. Этимология географических названий Баткенского региона. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №. 11. С. 33-36.
6. Даовлатова Ф.М. этимология географических названий юго-западного Кыргызстана. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2018. №. 5. С. 32-34.